

۱- گزیده‌نویسی:

اصل نخستین در دانشنامه‌نویسی گزیده‌نویسی و زبده‌نگاری است. دانشنامه به فراخور موضوع خود باید تنها گفتنی‌های مورد نیاز مدخل‌های مطروحه در آن دانش را در بر گیرد. گستردگی و فراوانی مدخلها بطور طبیعی حجیمی و فربهی دانشنامه‌ها را در پی می‌آورد و هدف اصلی دانشنامه‌نویسی در علوم را که اعتنا فرصت است از بین می‌برد و نقض غرض می‌گردد. از این رو، دانشنامه نگاران گزیده‌نویسی را پسان اصل و پایه در نگارش دانشنامه‌ها پذیرفته‌اند. خروج از این اصل به مفهوم زیر پا گذاشتن یکی از اصولی‌ترین فن دانشنامه‌نویسی است. این اصل در «دانشنامه قرآن و قرآن‌پژوهی» کمتر رعایت شده است. و بسیاری از مدخلها انباشته از اطلاعات غیر ضروری و بی‌ربط به‌موضوع است. این اشکال در مدخلهای خودنوشته به حد ملال‌آور می‌باشد بعضی از این مدخلها که گاه بیش از پنج صفحه دو ستونی دانشنامه را پر کرده است به‌آسانی می‌توان آن را در نیم صفحه جای داد بنگرید به مدخلهای خودنوشته: پیمان حبیب‌الله؛ حجتی کرمانی - محمد جواد؛ موسوی گرمارودی - سید علی؛ معادیخواه - عبدالمجید، کمالی - سید علی و ...

مدخلهای دیگر نیز از همین مشکل برخوردار هستند و در خیلی موارد اگر زیاده‌نویسی مدخل کنار گذاشته شود به دو سوم و گاه نصف تقلیل می‌یابند. برای شفاف شدن این مدعا یکی از مدخلهای کوچک دانشنامه را با کنار گذاشتن زیادی‌های آن در ذیل دوباره‌نویسی می‌کنیم تا زیاده‌نویسی مدخل‌ها تا حدودی روشن شود:

دایره‌الفرانگ در فرهنگ قرآن

این کتاب، فرهنگ دایره‌المعارف گونه‌ای است که به همت دکتر محمدباقر محقق تدوین شده است و تاکنون هفت جلد آن با بیش از ۴۰۰۰ صفحه با چاپ نامطلوب نشر یافته است. در کتاب همه الفاظ و مفاهیم قرآنی مطرح شده است. پژوهش درباره الفاظ قرآنی که جای آنها در کتب فهرستهای الفاظ است موجب حجیم‌شدن آن گشته است. مؤلف بحثی تفصیلی از اسماء و صفات خلّاوند در قرآن ارائه کرده است و بحثهای فقهی و اعلام قرآنی آن استوار و محققانه است. وی چند اثر دیگر از جمله «حقوق مدنی زوجین از نظر قرآن» و «نمونه بیانات در شأن نزول آیات» نیز نشر داده است.

مدخل فوق در دانشنامه بیش از ۱۶۰ کلمه دارد درحالی که می‌توان آن را با حفظ همه اطلاعات داده شده در ذیل مدخل مزبور در کمتر از ۹۰ کلمه بازنویسی کرد.

۲- بهره‌گیری از منابع دست اول:

یکی دیگر از آیین‌های دانشنامه‌نویسی بهره‌گیری از منابع دست اول است. منابع بعدی بویژه به هنگام نقل غیر مستقیم در مواردی آمیخته با برداشته‌ها، اشتباهات، افزودنی‌ها و کاستی‌ها

است و در نتیجه از اعتبار و ارزش منقول کاسته می‌شود. بهره‌گیری از منابع بعدی تنها در صورتی قابل توجیه است که منابع دست اول غیر قابل دسترس باشد. باید همواره در نظر داشته باشیم که دانشنامه‌ها تا حد امکان مطالب معتبر و در خیلی موارد مباحث متفق علیه را در خود جای می‌دهند. و راه یافتن مطالبی که به هر علت شائبه سستی و کم‌اعتباری در آن می‌رود پرهیز می‌شود. در دانشنامه مورد بحث این ضابطه چندان مراعات نشده است و در مواردی علی‌رغم در دسترس بودن منبع نخستین از منابع بعدی و حتی از ترجمه‌ها نقل قول شده است به عنوان نمونه:

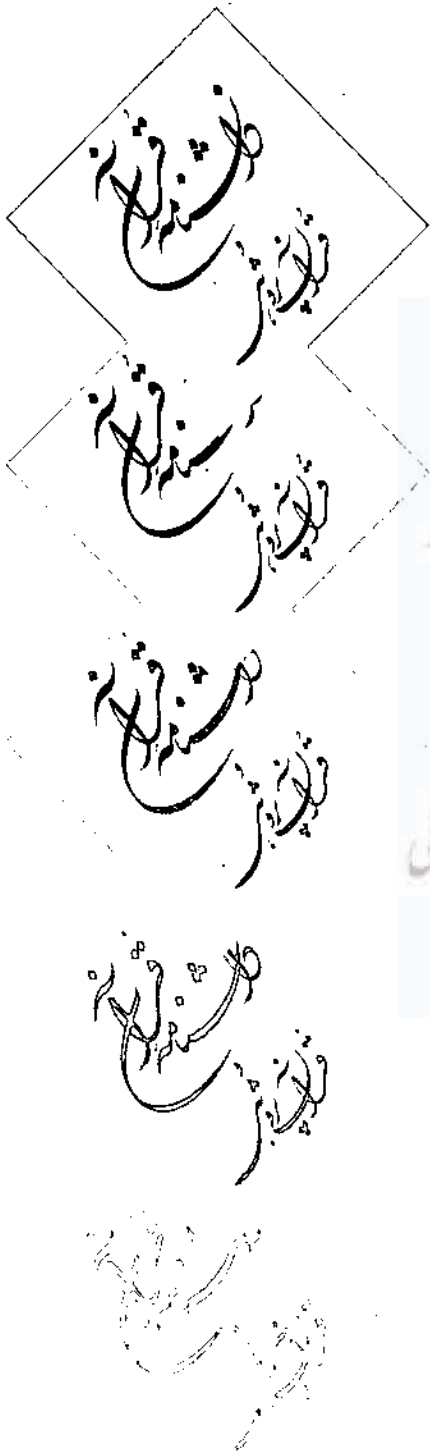
در مدخل «آیه استدراج» به ترجمه المیزان ارجاع داده‌اند؛ در مدخل «آیه استرجاع» به تفسیر راهنما؛ مدخل «آیه استعاده» به معارف و معاریف؛ مدخل «آیه استیذان» به تفسیر نمونه؛ مدخل «آیه افک» به ترجمه فارسی المیزان؛ در مدخل «آیه امانات» مطالبی از تفسیر برهان و الدر المنثور را به نقل از ترجمه تفسیر المیزان آورده‌اند؛ در مدخل «آیه اطلاق» مطالب تفسیر تبیان را به نقل از مشکلات العلوم ترقی آورده‌اند؛ در مدخل «آیه اولوالارحام» مطالب تفسیر برهان به نقل از تفسیر نمونه آمده است؛ در مدخل «آیه پر» مطالب مجمع البیان و تبیان به گزارش دایره‌المعارف تشیع «آمده است؛ روایت کافی و نور الثقلین در مدخل «آیه تبلیغ» از تفسیر راهنما نقل شده است؛ روایات تهذیب الاحکام، کافی و در المنثور را در مدخلی از تفسیر راهنما آورده‌اند.

مؤلفان دانشنامه این شیوه را در سرتاسر دانشنامه بکار گرفته‌اند و با وجود در دسترس بودن همه منابع دست اول نقل از منابع دست دوم هیچ توجیهی جز ساده خواری ندارد.

۳- محور داری

یکی از اصول دیگر دانشنامه که مهمترین وجه تمایز آنها از کتکول‌ها و جنگها است وجود محور مشترک برای مدخل دانشنامه‌ها است. در کتکول‌ها و جنگها الزامی برای وجود محور واحد نیست لکن در دانشنامه باید محور واحد وجود داشته باشد. دانشنامه اسلام مدخلهایی در خود جای می‌دهد که اسلام وجه تمایز آن باشد در دانشنامه‌های علوم دانش‌های ویژه محور می‌باشند. انتظار می‌رفت در دانشنامه «قرآن و قرآن‌پژوهی» مدخل‌ها محور قرآنی داشته باشد اما وجود مدخل‌های فراوان غیر قرآنی در آن، این انتظار را به بناس تبدیل کرده است به عنوان نمونه برای من ربط مدخل‌های زیر به قرآن و قرآن پژوهی چندان روشن نیست:

استمناء، اسم، اسم فاعل، اسم فعل، اشتغال، تمیز، تنازع، بهلول، جلال آل احمد، حاج سید جوادی [= قزوینی حاج سید جوادی] و غیر آن.

علی‌رغم چنین انتظاری (انتظار مشاهده آثار استوار و تحقیقی) خرمشاهی در سالهای اخیر در دام و سوسه‌انگیز تولید انبوه گرفتار آمده و آثاری راهی بازار کرد که همه را در حیرت فرو برد و چرایی رضامندی وی بر تخریب اعتبار پژوهی گذشته‌اش رانقل مجالس ساخت. با «فرار از فلسفه» خردورزی پژوهشی را وداع گفت و بادانش نامه «قرآن و قرآن پژوهی» اعتبار آثار پیشین خود از قبیل «حافظ پژوهی»، «ترجمه قرآن»، «دایره‌المعارف تشیع» و غیر آن را به گذشته سپرد.

اگر برای آوردن مدخل اسم یا اسم فاعل این مقدار کافی باشد که اسم یا اسم فاعل در ادبیات عرب مطرح است و در قرآن هم اسم یا اسم فاعل وجود دارد باید براساس آیه ۵۹ سوره انعام که می‌فرماید: «و لا رطب و لا یابس الا فی کتاب مبین...» هر رطب و یابس در عالم به‌عنوان مدخل این دایره‌المعارف می‌بود و دست کم همه کتب فقهی، کلامی، روایی، اصولی، ادبی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و غیر آن در این دانشنامه مطرح می‌شد چون در همه این کتب حداقل یک مورد استدلال به قرآن وجود دارد یا مطلبی در آنها یافت می‌شود که روح قرآن با کلیت آنها ممکن است سازگار باشد.

۴- هماهنگی حجم مقاله‌ها

از جمله اصول دانشنامه‌نگاری هماهنگی بین حجم مقالات است. حجم هر مدخل به اعتبار اهمیتی که دارد تعیین می‌گردد. مدخل‌های کلیدی و مهم از حجم بیشتر و مدخل‌های متوسط از حجم متوسط برخوردارند و مدخل‌های کم اهمیت از حجم بسیار کم‌بهره‌مند می‌باشند. در دانشنامه «قرآن و قرآن پژوهی» این اصل به هیچ‌وجه مراعات نشده است بسیاری از مدخل‌ها را بی‌جهت کوتاه نوشته‌اند و مدخل‌های کم‌بهره و کم‌اهمیت را تفصیل داده‌اند. خواننده نمی‌داند چرا مدخل «احمدیه [= قادیانیه] و قرآن» یک صفحه و نیم است ولی مدخل «خابریان و قرآن» فقط نصف صفحه می‌باشد مدخل «پاینده - ابوالقاسم» و «بهبودی - محمدباقر» هر کدام تنها ۱۶ خط از یک صفحه دوستونی می‌باشد اما مدخل «پیمان. حبیب‌الله» بیش از هفت صفحه است. مدخل «ترجمه فارسی معزی» در شش خط نیم ستونی معرفی می‌گردد و مدخل «ترجمه فارسی معادینخواه» بیش از یک صفحه‌ها پر می‌کند.

این نوع ناموزونی در بسیاری از بخش‌های دانشنامه «قرآن و قرآن پژوهی» دیده می‌شود که بیانگر تعجیل در مرحله گردآوری اطلاعات است از این رو، خودنوشته‌ها بسیار طولانی شده و مدخل‌های تألیفی بسیار کم و ناقص از کار در آمده است.

۵- پرهیز از تکرار

برای پرهیز از حجیم شدن دانشنامه تلاش می‌شود از مدخل‌های تکراری جلوگیری شود به همین خاطر از روش مدخل ارجاعی بهره‌گیری می‌شود تا در صورتی که ذهن خواننده با مدخلی مأنوس بود از راه ارجاع، به محل بحث راهنمایی گردد و در عین حال تکرار و دوباره‌نویسی بوجود نیاید. در دانشنامه «قرآن و قرآن پژوهی» این اصل در مواردی مراعات نشده است. موارد شاخص آن ترجمه‌ها می‌باشد به عنوان نمونه کتاب «اعجاز القرآن» مصطفی صادق الرافعی با همین عنوان و با عنوان ترجمه آن به نام «اعجاز قرآن و بلاغت محمد (ص)» در دو جا آورده شده است. کتاب «الاعجاز البیانی و مسائل ابن الازرق» از دکتر عائشه بنت‌الشاطی با عنوان عربی و ترجمه آن به نام اعجاز بیانی قرآن را در دو مدخل مستقل آورده‌اند از این

نوع تکرارها در دانشنامه بسیار یافت می‌شود.

۶- هماهنگی صوری

یکی از مسائل مهم و اصولی در فن دانشنامه‌نویسی هماهنگی و یک نواختی صوری مدخل‌ها و عناوین دانشنامه‌ها است از آنجایی که دانشنامه‌ها کار جمعی است و نویسندگان هر یک ذوق و سلیقه خاصی دارند طبیعی است این سلیقه در نگارش مقالات مؤثر افتاده و در نتیجه محصول کار ناموزون و ناهم‌آهنگ گردد. دست‌اندرکاران دانشنامه‌ها معمولاً تمهیداتی بکار می‌گیرند تا از تأثیر سلیقه تا حدودی بکاهند و در سرتاسر دانشنامه همگونی ایجاد کنند. از این رو دانشنامه‌های معتبر پیش از آغاز به تدوین، شیوه‌نامه‌ای تیار کرده و آن را در اختیار نویسندگان قرار می‌دهند تا سیاست دانشنامه را در زمینه اوانگاری، ارجاع به منابع، فصل و وصل کلمات، علائم سجاوندی و دیگر پیرامین‌های نگارشی اعلام داشته باشند و نویسندگان، مقاله را بر آن اساس تدوین کنند. افزون بر این کار، دانشنامه ویراستارانی دارند که در صورت حصول ناهماهنگی در شکل صوری مقالات، آن را اصلاح کرده و هماهنگ سازند. در دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی هیچ‌گونه هماهنگی صوری دیده نمی‌شود گویا نویسندگان مدخل‌ها هیچ دستورالعمل نگارشی در دست نداشتند و مقالات پس از نگارش هم ویراستاری نشده است. هر نویسنده شیوه خاص خود را بکار گرفته است. به عنوان نمونه:

آقای محسن معینی در پارامی از مدخل‌ها منابع مقاله‌اش را در پایان مقاله آورده است از قبیل مقاله «آفاق و انفس» و «لبو الاسود دولی»، «بویگر»، «بودر»، «آل عبا» و غیر آن و در مواردی لایبلی مقاله‌ها را ذکر کرده است از قبیل مقاله «استغناء»، «لبوحقیقه» و غیره و در مواردی هم در پایان و لایبلی مقاله منابع را آورده است از قبیل مقاله «آفتاب پرستی»، «استقامت» و غیر آن.

آقایان حمید آژیر، مسعود انصاری، حسین فعال عراقی، جویا جهان‌بخش و چندی دیگر از نویسندگان منابع را در پایان مقاله آورده‌اند.

آقای بهاء‌الدین خرمشاهی و آقای حسن سیدعرب‌بهر بیشتر موارد منابع را در پایان مقاله می‌آورند و گاه در لایبلی مقاله آن را یادآور می‌شوند.

آقای فرهاد حاج میرزایی، قوام‌الدین خرمشاهی و حامد ناجی همواره منابع را در لایبلی مقاله می‌گنجانند. دیگر نویسندگان نیز بر پایه ذوق و سلیقه خود عمل می‌کنند و هیچ‌گونه هماهنگی بین آنان دیده نمی‌شود.

در شیوه نگارش هم چنین ناهماهنگی وجود دارد مقاله‌های آقای جویا جهان‌بخش آمیزه‌ای نه چندان استوار بین سره‌نویسی و تعابیر پرطمطراق عربی است در حالی که قلم بهاء‌الدین و قوام‌الدین خرمشاهی از روانی برخوردار است نوشته دیگر

نویسندگان نیز اختلاقی‌هایی با یک دیگر دارند که اگر ویراستاری قوی در نهایت مقاله‌ها را ویراستاری می‌کرد می‌توانست هم‌آهنگی صوری بین مقالات ایجاد کند.

۷- استاندارد بودن مدخل‌های اصلی، فرعی و ارجاعی

مدخل‌های دانشنامه‌ها باید از ملاک و اصولی پیروی کنند. آوردن یا نیاوردن مدخل، اصلی یا فرعی بودن آن و ارجاعی و غرارجاعی بودن آن نمی‌تواند طبق سلیقه باشد. عنوانی را می‌توان مدخل قرار داد که تبدیل به اصطلاح و عنوان شده باشد و در عرف آن دانش با ذهن مراجعه‌کنندگان مأنوس باشد بنابراین نمی‌توان به جعل اصطلاح پرداخت و عنوان آفرید یا طبق سلیقه عنوانی را اصل و دیگری را ارجاعی قرار داد. به همین خاطر معمولاً دست‌اندرکاران تدوین دانشنامه‌ها عناوین پیشنهادی خود را در نسخه‌های ممتد چاپ می‌کنند و جهت اظهار نظر برای آگاهان آن دانش ارسال می‌کنند تا مدخل‌هایی با ملاک صحیح به دانشنامه راه پیدا کند. در دانشنامه «قرآن و قرآن پژوهی» دقت‌های لازم برای گزینش مدخل‌ها بکار نرفته است. به عنوان نمونه چندان روشن نیست که چرا کتاب «آداب من القرآن» ترجمه کتاب سعیدعبدالحسین دستغیب مدخل اصلی قرار گرفته است و اصل فارسی آن تنها در ذیل ترجمه سید عبدالحسین دستغیب مورد اشاره قرار گرفته است. در حالی که مناسب آن است اصل کتاب مدخل شود و در ذیل آن به نام مترجم و مترجم آن اشاره شود. همچنین مشخص نیست تعابیری از قبیل «خواب اصحاب کهف» که تبدیل به اصطلاح و مثل شده است چرا به عبارت نوم اصحاب کهف ارجاع داده شده است با توجه به این که خواننده دانشنامه فارسی زبان است. ارجاع اصطلاحات فارسی به عربی به وفور دیده می‌شود که از ملاک درستی پیروی نشده است. «آشنایی با معارف قرآن» مدخل شده است در حالی که اصل کتاب یعنی «الدراسات القرآنیة» و نویسنده آن محمدقطب که دهها کتاب قرآنی دارد فراموش شده است درست آن بود که آشنایی با معارف قرآن مدخل ارجاعی می‌شد و «الدراسات القرآنیة» مدخل اصلی، از این نوع بی‌ملاکی‌ها در دانشنامه فراوان وجود دارد.

هدف این مقاله بیان ایرادهای ساختاری دانشنامه بود و به اشتباهات آن که گاه به طنز شبیه است توجهی نشده است و آن را در جای دیگر مطرح خواهیم کرد. در پایان به یک نمونه از این طنزها اشاره می‌شود. در ذیل مدخل «اذان و اقامه» می‌نویسند:

«... با نظر به آیه ۷۰ سوره یوسف پیشینه این حکم‌ظاهر است «اذن مؤذن ایته‌الغیر» و به ظاهر فصول مختلف آن مورد نص قرار گرفته است...» نویسنده توجه نداشت که چارچیان از خیلی قبلها در دربارها بودند و گرنه پیشینه اذان و اقامه را به قبل تر از سلطنت یوسف (ع) می‌برد.

با آرزوی توفیق فراوان نویسندگان دانشنامه